

הגיאוגרפיה-פוליטיקה של המים

סבב השיחות בין ישראל לסוריה בשנת 2000 התנהל בשפרדסטאון, וירג'יניה המערבית, בחסותה של ארצות-הברית, וכן בפגישת פסגה אד-הוק שהתקיימה בחודש מרס בג'ניבה, בין אסד, נשיא סוריה, לנשיא קלינטון. פגישות אלו נכשלו בעיקר בגלל הסכסוך בשאלת המים.¹ התעקשותו של אסד על קבלת השליטה במקורות המים ברמת-הגולן, על גישה למקורות המזרחיים של הירדן ועל זכויות משפטיות על מי הכנרת, חרצה את גורל השיחות לכישלון, חרף סימנים ראשוניים להתפייסות.² מדוע? מפני שהאקלים במזרח התיכון המשתנה, וגידול האוכלוסייה ושיעורי הצריכה הגדלים הופכים את המים לגורם חיוני במדיניות החוץ ובביטחון הלאומי.³ המים נעשו מרכיב מרכזי במאזן הכוחות בין סוריה, לבנון, ישראל, עירק ותורכיה, בתקופה שסוגיות גיאוגרפיות-פוליטיות אחרות ביניהן צברו עצמה גדולה יותר מאשר אי-פעם בעבר.

למדינות הלוואנט יש מספר מאפיינים הידרולוגיים בסיסיים משותפים. כולן שוכנות באזורים צחיחים או צחיחים למחצה, והתלות במערכת הנהרות גדולה, בין שמדובר באגן ההיקוות של הפרת ובין שמדובר באגן ההיקוות של הירדן. כלכלותיהן של רוב המדינות השוכנות לחופי הנהרות מבוססות על חקלאות, והן משתדלות להגיע לעצמאות כלכלית מבחינה חקלאית. נוסף על כך, בישראל – כמו במקומות אחרים – לחקלאות יש גם משמעות רבה, המכונה "אידיאולוגית". כל הגורמים האלה יחדיו הפכו את שאלת הגישה למשאבי המים לסוגיה ראשונה במעלה.⁴ הבה נבחן עתה את תפקידם של המים במדיניות החוץ של כל אחת מהמדינות החשובות באזור.

סוריה

המחסור במים מחמיר עוד יותר את בעיותיה המרובות בלאו הכי של סוריה. מבחינה כספית, סוריה ניצבת על עברי פי פחת, והיא נשלטת בידי כלכלה ממלכתית ריכוזית שאינה מתאימה כלל לשוק העולמי. הירידה התלולה במחירי הנפט בשנות התשעים חוללה בסוריה מיתון כלכלי עמוק ומתמשך, מאחר שהכנסותיה מנפט מגיעות ל-70 אחוזים, בערך, מההכנסה הלאומית השנתית שלה.⁵ מצב זה החמיר עוד יותר את השלכותיו של החוב החיצוני העצום של סוריה שנוצר בגלל הוצאותיה לצורכי ביטחון בשנות השמונים. סוריה חייבת כיום לרוסיה כ-11 מיליארד דולר, סכום המהווה נטל כבד על כל פיתוח עתידי.⁶

אלא שגם בתנאים פיננסיים אידיאליים, הפיתוח בסוריה יסבול בגלל התנאים ההידרולוגיים השוררים במדינה, המגיעים לממדי משבר. כל משאבי המים העיליים של סוריה מגיעים ל-9.94 ק"מ מעוקבים בלבד, מתוכם מהווים מי הנהר פרת (הנשלטים במעלה הזרם בידי תורכיה) כ-60 אחוזים. מי התהום מתחדשים ממי הגשמים רק בצורה סמלית, כשכמויות הגשם הממוצעות הן מפחות מ-100 מ"מ לשנה באזורי המדבר עד 1,300 מ"מ לשנה לאורך החוף.⁷ מי התהום מתדלדלים במהירות, מכיוון שכלכלת סוריה, הנבלמת בגלל מדיניות סוציאליסטית, נשענת במידה רבה על החקלאות (המהווה 30 אחוזים, בערך, מהת"ג של המדינה).

הבצורת שפקדה את המדינה, לאחר שכמות הגשמים הגיעה רק למחצית, בערך, מהכמות השנתית הממוצעת במישורי החורף ובאזורי "חגורת התבואה", פגעה קשות בחקלאות הסורית.⁸ סוריה לא הצליחה להתמודד עם השינויים הללו, מאחר שהתשתית ההידרולוגית שלה רעועה מאוד, ובדרך כלל מנוצלת לרעה. המחסור במים בשנת 1999 גרם לירידה של 50 אחוזים ביבולי התבואה בסוריה, וצמצם מאוד את יבולי הכותנה ואת הפקת שמן הזית, וכן פגע במשק בעלי-החיים. נוסף על כך, כמחצית מבין 160 אלף בארות המים בסוריה נחפרו שלא כחוק, תופעה שהביאה לירידה במפלסי מי התהום ולהתייבשותם של נהרות ומעיינות.⁹ מרכזים עירוניים חשובים בסוריה (ובכללם דמשק וחאלב) נאלצו אפוא להנהיג בשנים האחרונות קיצוב חמור במים. תושבי דמשק סובלים מהפסקות בהספקת המים במשך 13 שעות ביום, בערך. באזורים הכפריים המים ניתנים בקיצוב במשך ארבעה ימים בשבוע. והמצב רק עומד להחמיר; האוכלוסייה הסורית גדלה במהירות, וההערכה היא שצריכת המים המקומית תוכפל בתוך פחות מעשרים שנה.¹⁰

ביקוש גובר זה למים גרם לכך שסוגיית המים הפכה לנושא מרכזי ביותר במדיניות החוץ של סוריה. זוהי אחת הסיבות להמשך נוכחותה של סוריה בלבנון מאז פרוץ מלחמת האזרחים הלבנונית, ב-1975. השתלטותה של ישראל על נהר הליטאני, ב-1982, הגבירה את חששותיה של סוריה מפני הרחבת השליטה של ישראל על מקורות מים משניים (ובייחוד על נהר האורונטס), והיתה אחד הנימוקים העיקריים להמשך שליטתה של סוריה (במישרין או באמצעות שלוחיה הלבנוניים) על עמק הבקאע ועל מקורות האורונטס.¹¹ סוגיה זו נעשתה גם מרכיב מרכזי ביחסים בין תורכיה לסוריה, מכיוון שהתחלת העבודות על המיזם השאפתני של תורכיה בדרום-מזרח אנטוליה (הידוע בשמו התורכי Güneydogu Anadolu Projesi, או בקיצור GAP), בתחילת שנות השמונים, שינתה את מאזן הכוחות ההידרולוגי בין שתי המדינות. מיזם GAP, שהוא תכנית מקיפה להשקיה ולפיתוח חקלאי של אנטוליה התורכית במימי הפרת, מקנה לתורכיה שליטה נרחבת במימי הנהר ומבליט את פגיעותה של סוריה לניהול מי הנהר בידי תורכיה.¹² שתי המדינות חתמו אמנם ב-1987 על "פרוטוקול לשיתוף פעולה כלכלי", שלפיו התחייבה תורכיה לספק לסוריה 500 מ"ק לשנייה מימי הפרת, אבל מצוקת המים של סוריה הובלטה בינואר 1990, כאשר תורכיה החלה להטות את מימי הפרת לצרכיה החקלאיים. משקיפים נבונים העירו כי:

תורכיה ניגשת למשאבי המים שלה מעמדה של כוח. היא נשענת על... [העיקרון] שהמים [הנובעים בשטחה] הם משאב [לאומי]. סוריה ועירק טוענות כי כמות המים שמזרימה אליהן תורכיה אינה מספיקה. הן מסתמכות על טיעונים של הקצבות קודמות, ומבקשות לאכוף את הדרישה שתורכיה לא "תפגע בצורה משמעותית" בשכנותיה במורד הזרם. תורכיה מסרבת להסכים לגישה זו, וטוענת שכמות המים הדרושה להשקיה צריכה להיקבע על פי תבחינים זהים לכל שלוש המדינות. סוריה ועירק סבורות שכל מדינה צריכה להיות חופשית להחליט בעצמה על התבחינים שבהם תשתמש לקביעת צורכי המים שלה, ושהחלטות אלה אינן עומדות לביקורת מצד מדינות אחרות השוכנות לחופי הנהר. כל שלוש המדינות ממשיכות בתכניות להגדלת העומס על הנהרות.¹³

מאמציה של סוריה למנוע מתורכיה את עמדת הבכורה בסכסוך הביאו לשינויים קיצוניים במדיניות החוץ שלה. סוריה הושיטה יד ל"מפלגת הפועלים הכורדית" (PKK) הקיצונית בתורכיה, והעניקה לה סיוע צבאי, סובסידיות כלכליות נרחבות, מקלט בטוח לאנשיה ותמיכה פוליטית. התקדמות העבודות ב-GAP

הביאה להגברת הלחצים מצד סוריה, באמצעות ה-PKK. המתחים שנוצרו בהמשך משני עברי הגבול הביאו לחתימת הפרוטוקול מ-1987 בין אנקרה לדמשק, שיצר למעשה זיקה גלויה בין ביטחון למים: סוריה התחייבה לרסן את הטרור של ה-PKK בתמורה לערובות להספקת מים מתורכיה.¹⁴ אבל על אף ההסכם, התמיכה שמעניקה סוריה ל-PKK ממשיכה להעכיר את היחסים בין שתי המדינות, מפני שדמשק חותרת לצמצום עצמתה ההידרולוגית של תורכיה. התורכים מודעים לכך היטב:

אפשר שהאיום הסביר ביותר על GAP, או על אחד ממרכיביו, הוא חבלה, או התקפה בקנה-מידה מצומצם על מתקן טכני, כגון תחנת כוח, תעלת מים או חלק ממערכת השקיה. במאמר שהתפרסם ב-U.S. News and World Report תוארו מאמצים אפשריים מצד ה-PKK לחבל בסכר בירצ'יק הנבנה עכשיו בתורכיה. ברבים ממתקנים אלה אין אמנם כרגע שום אמצעי ביטחון נראים לעין, אבל הגיוני להניח שהשלטונות האחראיים בתורכיה הכינו תכניות אבטחה להגנת המתקן המרכזי והאתר....¹⁵

פגיעותה בכל הנוגע למים גרמה גם לתחילת התקרבותה של סוריה ליריבתה ההיסטורית, עירק, שגם היא פגיעה למדיניות המים של תורכיה.¹⁶ ב-1990 חתמו שתי המדינות על הסכם לחלוקת מי הפרת, בניסיון להתגבר על פגיעותן המשותפת לעצמתה של תורכיה בענייני המים. השתתפותה של סוריה לאחר מכן בקואליציה האנטי-עירקית שהוקמה במלחמת המפרץ, בראשותה של ארצות-הברית, העכירה אמנם זמנית את היחסים עם עירק, אבל המגעים בסוגיית המים נמשכו בכל שנות התשעים המוקדמות, כאשר גם בגדד וגם דמשק עושות מאמצים ניכרים לרכך את מדיניותה של תורכיה.¹⁷ מנקודת ראותן של סוריה ועירק, המדיניות התורכית המדאיגה אותן ביותר היא רעיון "צינור השלום", שבו דגל נשיא תורכיה המנוח, טורגוט אוזאל: להזרים מים בצינורות מהנהרות סייאהן וצייאהן בתורכיה אל ערב הסעודית, כוויית ומדינות אחרות במפרץ הפרסי.

ניצני שיתוף הפעולה הצבאי בין תורכיה לישראל, בפברואר 1996, הידקו הן את שיתוף הפעולה בין סוריה לעירק והן את תמיכתה של סוריה בטרור בתוך גבולות תורכיה. בגדד ודמשק אמנם לא היו מוכנות להתייצב בגלוי ובמישרין מול הברית המתקמת בין תורכיה לישראל, אבל השתדלו להקהות את כוחה של תורכיה באמצעות שיתוף פעולה בסוגיית המים. הערכה מפוכחת שנעשתה בתקופה ההיא הדגישה את אופיים ההידרולוגי של הקשרים בין סוריה לעירק:

בשבועות האחרונים הפגינו סוריה ועירק שיתוף פעולה לא אופייני, לכאורה, בשאלת חלוקת מימי הפרת. למעשה, שיתוף הפעולה הטכני בשאלה זו אינו חדש, ושתי המדינות מותחות כבר שנים ביקורת על התכנית התורכית להקמת הסכר הגדול בחלקיו העליונים של הנהר. מה שהשתנה השנה הוא הביטוי הפומבי והגלוי של שיתוף הפעולה הזה....מה שסוריה עושה, בעצם, הוא שיגור מסר לשכנותיה ומעבר להן.¹⁸

הציר המתפתח הזה נכנס לשלב חדש אחרי הביקור הדיפלומטי של ע'אטב אל-צאלח, הנציג המסחרי הסורי, בבגדד. הביקור פתח גישושים פורמליים להרחבת שיתוף הפעולה עם עירק, כאשר אל-צאלח טוען כי "אין לשכוח...את חילוקי-הדעות שהיו", ומאשר את נטייתה של דמשק לעבר היערכות אסטרטגית אזורית. וכך אמר: "בעקבות חידוש קשרים כלכליים בא בדרך כלל גם חידושם של יחסים

אחרים, ולא חשוב כמה זמן לאחר מכן".¹⁹ ואכן, בפברואר חידשו שתי המדינות את היחסים הדיפלומטיים ביניהן, אחרי יותר מעשרים שנה.

בינתיים המשיכה דמשק להגביר את הפעילות של ה-PKK נגד תורכיה. הסלמה זו הגיעה לשיאה במשבר חמור, שפרץ באוקטובר 1998. הפרלמנט התורכי פרסם הודעה כי "רצוננו הוא שהממשל הסורי יבין את חומרת המצב, ינקוט את האמצעים המתאימים וישים קץ לקיומם של מקומות המחבוא לטרוריסטים. אם לא יעשה כך, יהיה עליו לשאת בתוצאות".²⁰ חומרת האיום הבלתי מוסווה כמעט, בלטה לעין. תורכיה השתדלה תמיד להימנע מניצול עליונותה בתחום המים למטרות פוליטיות ביחסיה עם שכנותיה. לפיכך, כשנתקלה דמשק בלחץ בלתי צפוי כזה מצד תורכיה, הסכימה להוציא את ה-PKK מחוץ לחוק, להפסיק את הסובסידיות לארגון ולסייע בלכידת אנשיו.

עכשיו, לאחר שהקיץ של שנת 2000 היה אחד הלוהטים ביותר שנרשמו מעולם, ובסוריה הונהגו תכניות חמורות לקיצוב מים, יש לתורכיה השפעה עצומה על התנהגותם של שני המשטרים הבעתיסטיים השוכנים מדרומה. תורכיה נהנית היום מצירוף של מעמדה כמעצמת-העל האזורית בתחום המים ושל יכולתה הצבאית הניכרת, והיא נכנסת לחלון הזדמנויות שדרכו תוכל להתייצב כמעצמה ההגמונית באזור, אם רק תרצה. אבל מאז 1999 החלה תורכיה להסתייג משיתוף הפעולה עם ישראל, שהיא רואה בה מדינה שאי אפשר עוד לסמוך עליה, וגם מיתנה את עוינותה כלפי בגדד ודמשק, ואותתה שהיא שוקלת ברצינות להגביר את הזרמת המים בנהרות הפרת והחידקל.²¹

מצב זה מעניק לסוריה (ולשותפתה, עירק), שביב של תקוה להדיח את תורכיה ממעמד המעצמה האזורית. בסיס רציני נוסף לתקוה זו הוא שליטתה של סוריה על מקור המים השני בגודלו באזור – לבנון.

לבנון: בת ערובה גיאוגרפיה-פוליטית של המים

כמות הגשמים היורדת בלבנון מגיעה לתשעה מיליארד ממ"ק בשנה, בערך. (לשם השוואה, צריכת המים השנתית של ישראל היא שני מיליארד ממ"ק). הכמות הכוללת של הספקת מים עיליים היא בין 4.5 מיליארד ל-5 מיליארד ממ"ק לשנה, מול צריכה משוערת של 800 מיליון עד מיליארד ממ"ק, המתפלגים בין צריכה ביתית, תעשייתית וחקלאית. על פי מחקר השוואתי של משאבי המים במזרח התיכון שנערך לאחרונה (ראו טבלה מס' 1), לבנון נהנית מעודפי מים. ליתר דיוק, המחקר מעריך את משאבי המים המתחדשים של לבנון ב-1,620 ממ"ק לנפש, בהשוואה למדינות המדרגות "עניות" [במים], כגון ישראל, שבה יש 370 ממ"ק לנפש, ירדן - 160 ממ"ק לנפש, ומדינות עתירות מים, כגון תורכיה, עם 3,520 ממ"ק לנפש.²² מעמדה של לבנון כמאגר מים גדול מתחזק עוד יותר כאשר מתבוננים בה בהקשר של המזרח התיכון הסובל מ"מצוקת מים". כמות המים בלבנון מגיעה ל-3,000 ממ"ק לנפש לשנה (ראו טבלה מס' 2). בירדן ובישראל, לעומת זאת, הכמות מגיעה ל-300 ממ"ק לנפש לשנה, והן נחשבות אפוא למדינות המצויות באזור של "מצוקת מים".²³

טבלה מס' 1

משאבי המים במזרח התיכון

ניצול המים			מקורות מים מתחדשים		ניצול שנתי			זרימת נהרות		המדינה
חקל'	תעש' (%)	ביתי	ממ"ק לנפש	סה"כ ק"מ ³ /ש	חלק (%)	ממ"ק לנפש	סה"כ (ק"מ ³ /ש)	פנימה החוצה (ק"מ ³ /שנה)		
88	5	7	30	1.80	97	1202	56.40	0.0	56.5	מצרים
83	10	7	610	7.60	9	449	3.34	30.0	27.9	סוריה
65	6	29	160	0.70	41	173	0.45	0.0	0.4	ירדן
85	4	11	1620	4.80	16	271	0.75	0.9	0.0	לבנון
76	1	23	400	0.72	30	124	0.22	0.0	0.2	השטחים*
92	5	3	1800	34.00	43	4575	42.80	0.0	66.0	עירק
79	5	16	370	1.70	88	447	1.90	0.0	0.5	ישראל
47	8	45	160	2.20	106	321	2.23	0.0	0.0	ערב הסעודית
80	9	11	190	0.30	140	429	0.42	0.0	0.0	איחוד נסיכויות המפרץ
57	19	24	3520	196.0	8	317	15.6	69.0	7.0	תורכיה

מקור: Marwan Haddad, "An Approach for Regional Management of Water Shortages in the Middle East" in Ali I. Bagis, ed., *Water as an Element of Cooperation and Development in the Middle East* (Ankara: Hacettepe University and Friedrich Naumann Foundation, 1994), 71.

"פנימה": נהרות הזורמים למדינה ממדינות אחרות; "החוצה": מחוץ למדינה.
 "ק"מ³/ש": קילומטרים מעוקבים לשנה.
 "חלק": אחוז הניצול השנתי מתוך המקורות הפנימיים המתחדשים.
 * "השטחים": הגדה המערבית לרבות ירושלים המזרחית, ורצועת עזה.

שפע המים שממנו נהנית לבנון הוכר כבר ב-1955- כאמצעי שיוכל להקל על בעיות המים הצפויות בבקעת הירדן. בתחילת שנות החמישים קיוותה ארצות-הברית להנהיג שיטה של מכסות מים בין סוריה, לבנון, ירדן וישראל, כאשר הכנרת תהיה מאגר המים העיקרי. "תכנית ג'ונסטון", שהוכנה ב-1955- בחסותו של ממשל הנשיא אייזנהאואר, הציעה להפנות מים מנהר הליטאני בלבנון אל הכנרת. אבל מחאות מצד מדינות ערב, שהיו עדיין טכנית במלחמה עם ישראל, מנעו את הגשמת הרעיון, והוא מעולם לא גובש בצורה רשמית כלשהי.²⁴

מאז הפכה סוריה לכוח השולט בלבנון, בתחילת שנות השמונים, היא חיפשה דרכים ללקיחת מים מלבנון. המצב הגיאוגרפי וישראל מנעו ממנה לקחת יותר מים מכפי שהיא עשתה.

טבלה מס' 2

מצוקת המים במזרח התיכון - 1991

מקור : - Hillel Shuval, "Approaches to Resolving the Water Conflict Between Israel and her Neighbours - A Regional Water-for-Peace Plan," *Water International* 17 (1992): 134.

הליטאני הוא הנהר הגדול ביותר בלבנון, ושפיעת המים בו מגיעה ל-700 מיליון עד 900 מיליון ממ"ק לשנה. הליטאני הוא הנהר הגדול היחיד באזור שאינו חוצה גבולות לאומיים. מימיו, המועלים על נס בגלל הפוטנציאל ההידרואלקטרי שלהם, כמותם הגדולה והמליחות הנמוכה שלהם, זורמים מן ההרים מערבה, אל הים התיכון, ולכן אי-אפשר להעביר אותם ישירות מזרחה, אל סוריה. בשנת 1982 הקים צה"ל את קו החזית שלו ברצועת הביטחון בדרום לבנון. מאז החלו להופיע דיווחים רבים שבהם נטען כאילו ישראל מתכננת להפנות כמויות גדולות של מים מהנהר אל הירדן, דרך החצבאני, הזורם אל הירדן, והיו אפילו שמועות שכבר עשתה זאת. ישראל הואשמה בהטיית 100 מיליון ממ"ק של מים לשנה, אבל גם ישראל וגם ארצות-הברית הכחישו את הטענה פעם אחר פעם, ואפילו פרוק א-שארע, שר החוץ הסורי, הודה כי להאשמות אין בסיס.²⁵ לאמיתו של דבר, ישראל הניחה צינורות קטנים אחדים דווקא בכיוון ההפוך,

והזרימה מים משטחה לכפרים לבנוניים ברצועת הביטחון שלה. צינורות אלה המשיכו לפעול גם אחרי שישראל נסוגה מדרום לבנון, במאי 2000.

האפשרות שהליטאני יספק מים למדינות השכנות לא נמוגה גם במאי 2000, כשסוריה תפסה את מקומה של ישראל ככוח השולט בדרום לבנון. לפי מחקרים אחדים, כ-80 אחוזים ממימי הליטאני נשפכים לים, עובדה המלמדת כי תכניות שאפתניות להקמת מפעלים הידרואלקטריים ולהשקיה עדיין יכולות להיות חלק מחבילת התפתחויות תת-אזוריות חשובות. פרשנים ישראלים ציינו כי:

...יש לפתח מיזם להספקת מים מנהר הליטאני בלבנון לישראל, לגדה המערבית ואולי גם לירדן, על בסיס מסחרי, כאשר לבנון תקבל פיצוי הוגן על מכירת המים. האפשרות של מכירת מים כזאת לישראל, על בסיס מסחרי, הוצעה על ידי לבנון בצורה לא פורמלית, בתקופת המשא ומתן שניהל ג'ונסטון ב-1955. ללבנון יש עודפי מים ניכרים בדרומה. מי הליטאני מנוצלים בעיקר להפקת חשמל, וכיום הוא מנוצל להשקיה רק בצורה חלקית, והמים נשפכים אל הים דרך מעקף אל נהר האוואלי...מכיוון ש-80 אחוזים ממימי הליטאני הולכים לאיבוד בששת חודשי החורף, כשאין צורך במים להשקיה, יהיה צורך במאגר מים גדול ובמאגר לוויסות הזרימה. לצורך כך אפשר להביא בחשבון את הכנרת ואת "סכר האחדות" בירדן. מ"סכר האחדות" הסורי/ירדני ניתן יהיה לספק מים לפלשתינאים בבקעת הירדן....במסגרת הסכם שלום והסכם על ניהול ופיקוח משותפים, יוכלו שני הצדדים לצאת נשכרים על ידי בחירת הפתרונות הכלכליים ביותר. המיזם הזה יוכל לספק כ-100 מיליון ממ"ק לשנה.²⁶

אולם מכיוון שמימי הליטאני והחצבאני מצויים כעת, למעשה, בשליטתה של סוריה (במישרין או באמצעות שלוחיה, כגון החיזבאללה), ומכיוון שיתכן כי סוריה תקבל גישה לכנרת, הזרמת מים מלבנון לאגם זה או לירדן באמצעות הסכר הירדני, עלולה להיות כלי אסטרטגי שינוצל בידי סוריה בסכסוכיה השונים יותר מאשר בכך לפיתוח האזור.

תפקידה של לבנון במאבקים ההידרו-פוליטיים של האזור יומחש בצורה טובה עוד יותר על ידי פרשת נהר האורונטס, הזורם מצפון לבנון אל סוריה, ואחר כך אל חופי מחוז חתאי בתורכיה. מקורותיו של האורונטס הם אמנם בלבנון, אבל הסכם לא פורמלי שהושג לאחרונה בין לבנון לסוריה הקצה 80 מיליון ממ"ק של מים לשנה ממימי הנהר ללבנון, 4000- מיליון עד 420 מיליון ממ"ק לשנה – לסוריה. לתורכיה לא נשארו אפוא שום מים מהאורונטס. גם סדרה של פרוטוקולים דו-צדדיים שנכפו על לבנון בידי סוריה, המסדירים את השימוש במים הלבנוניים ואת ניהולם, הם תוצאה של כיבוש לבנון בידי סוריה. אחדים מהפרוטוקולים האלה הם חלק מ"אמנת האחוה, שיתוף הפעולה והתיאום" הלבנונית-סורית משנת 1991, המכתיבה את רוב ההיבטים של הפעילות הלאומית הלבנונית על פי דרישות הביטחון של סוריה. רק מעטים שמו לב כי:

האינטרס של סוריה בגיבוש שליטתה בלבנון התמקד בארבעה תחומים: פירוק מחסומי הגבולות שנותרו עדיין, הקלה על מעבר נוסף של סורים אל לבנון וממנה, חיזוק ההשתלבות החינוכית והתרבותית, הסדרת ההקצאות של חלקים ממשאבי המים של

לבנון, והשלמת השילוב של המגזרים החקלאיים של שתי המדינות.²⁷ [ההדגשה היא שלנו].

סוריה הגשימה את המטרות הללו באמצעות ניצול נמרץ של מי האורונטס למטרות חקלאות והשקיה. על פי הערכות של התורכים, סוריה מנצלת 90 אחוזים מכל המים הזורמים באורונטס (הכמות מגיעה ל-1.2 מיליארד ממ"ק לשנה בגבול תורכיה-סוריה), ומאפשרת ל-10 אחוזים דלים בלבד להגיע לתורכיה. יתר על כן, הצעותיה של סוריה להקים שני מאגרים נוספים לאורך הנהר, מאיימות להקטין עוד יותר את כמויות המים שיגיעו לתורכיה.²⁸ לאמיתו של דבר, סוריה ניצלה את שליטתה במי האורונטס כנשק, ופגעה בצורה חמורה במצב החקלאות בחבל חתאי התורכי ובכלכלתו. תורכיה הביעה התנגדות גוברת למונופולזציה של מי האורונטס בידי סוריה. סוליימן דמירל, נשיא תורכיה, מתח בפברואר 2000 ביקורת על התנהגותה של סוריה בעניין זה, וטען שזוהי תגובה לסירובה של תורכיה להיענות לדרישותיה של סוריה למים מהפרת. לפי דיווחים בתקשורת התורכית, הלחצים של ממשלת תורכיה בעניין מי האורונטס הם חלק ממערכה מקיפה יותר שנועדה לאלץ את סוריה לכבד את ההסכם בין שתי המדינות מאוקטובר 1998, שלפיו התחייבה סוריה להפסיק את תמיכתה בפעילות ה-PKK בשטחה.²⁹

אילו היתה לבנון יותר מאשר כדור משחק במשחקי הכוח בין מדינות האזור, היה באפשרותה לעשות רבות כדי להקל על המחסור במים באזור. לדברי מקור לבנוני בר סמכא, לפני השתלטותה של סוריה על ממשלת לבנון, באוקטובר 1990, תכננה ביירות לנצל את משאבי המים שלה ולנהל אותם ביעילות על ידי הקמת שני סכרים חדשים: סכר הח'ארדלי על הליטאני וסכר הביסרי על האוואלי. בעזרת מימון על בסיס BOT (Build, Operate, Transfer – בנה, הפעל, העבר) היו הסכרים אמורים לספק כמויות של 469 מיליון ו-100 מיליון ממ"ק לשנה, בהתאמה. סכר הביסרי היה אמור לספק מים חיים לביירות ולפרבריה, נוסף על השקיה והפקת חשמל. יתר על כן, הסכר היה מאפשר ללבנון להפנות את עודפי המים שלה ולמכור אותם, ולתרום (חלקית) להקלת בעיות המים החמורות במדינות השכנות (המקור חסוי). נוכח כמות המשקעים הגבוהה בלבנון, ועם מאגרי מים יעילים בזכות טכנולוגיות מודרניות, תוכל לבנון לייצא מים כל ימות השנה.³⁰ אולם לשם כך על לבנון לחזור ולהיות עצמאית. אבל היא לא עומדת להיות עצמאית; אדרבא, עם כל שנה שחולפת היא הולכת ומשתלבת יותר ויותר בסוריה, ועקב כך ממשיך מצבה ההידרולוגי להידרדר. במחקר שנערך לאחרונה נקבע כי:

מערכות שאיבת המים של לבנון וחלוקתם לא ענו על הצרכים אפילו בתחילת שנות החמישים. פגיעות ישירות בשנות המלחמה חייבו את הקמתה של רשת חדשה לחלוטין... אבל המדינה פגועה בגלל מחסור חמור במים בביירות, חלחול מי ים למאגר החוף, הזנחת קרקעות חקלאיות בגלל מחסור במים להשקיה, וצינורות ומאגרים שניזוקו קשה במלחמה.³¹

רמת המליחות של מאגרי המים בלבנון עולה בהתמדה, ככל שמי הים ממשיכים לחדור אל המאגרים של מי התהום.³² בדוח שפורסם ב-*Beirut Daily Star* (ב-2 ביולי 1998) נטען עוד כי מי החוף ומי הנהרות מזדהמים בגלל כמויות עצומות של מי ביוב לא מטוהרים המוזרמים אל הים. אם לא תינקט פעולה

בעתיד הקרוב, עלולה הספקת המים יקרי הערך של המדינה להינזק ללא תקנה, בגלל זיהום בחומרים כימיים ומזהמים נוספים.

אבל הבעיות וההזדמנויות ההידרולוגיות של לבנון אינן מטרידות כנראה את הסורים, שהשליטה בגורלה של לבנון מצויה אך ורק בידיהם. דומה שסוריה מסתפקת בשליטה במים של לבנון למטרות גיאוגרפיות. אם יעלה בידה להשפיע גם על מדיניות המים של תורכיה, היא תתחזק אף יותר.

המים ותהליך השלום הישראלי-סורי

סוריה ועירק מבינות שאין ביכולתן "לכופף" את מדיניותה של תורכיה בכוחות עצמן. לפיכך משתדלת סוריה לגייס למען עניינה, ועניינה של עירק, את ההשפעה הגדולה ביותר על מדיניות החוץ של תורכיה, דהיינו: את ארצות-הברית. הכלי שנבחר על ידי סוריה הוא ההשתתפות במשא ומתן לשלום במזרח התיכון, ביזמתה ובדרבונה של ארצות-הברית.

מאז ועידת השלום במדריד, ב-1991, שפתחה את עידן "תהליך השלום" בענייני המזרח התיכון, ניסתה סוריה לנצל את ארצות-הברית כדי לתמרן הן את תורכיה והן את ישראל בשאלת משאבי המים.³³ לאורך כל המגעים בין הצדדים תבעה סוריה את כל רמת הגולן, לרבות את חוף הכנרת. לפי התכנית של סוריה, ישראל תפוצה על כל אבדן של מים במים שיועברו מתורכיה, בתיווכה של ארצות-הברית ובערבותה (כמו לשאר חלקי ההסכם). מאחר שכל צינור שיעביר מים מתורכיה לישראל יעבור דרך שטח סורי, עצם קיומו יהיה ערובה נגד צמצום הזרימה בנהר הפרת. והנה הפרטים:

ישראל טוענת כי הגבול הבינלאומי המוכר בין סוריה לישראל הוא הקו שהפריד בין סוריה לארץ-ישראל, ששורטט בידי בריטניה וצרפת בשנת 1923. קו זה נמתח 10 מטרים מזרחית לקו הגיאומטרי של המים בכנרת. סוריה, מצדה, טוענת, כי חזרה לקווי ה-4 ביוני 1967 (דהיינו, ממש עד לקו המים של הכנרת בשעת השפל) היא תנאי מוקדם לכל הסכם שלום בינה לבין ישראל. הסכם כזה יעניק לסוריה גישה לכנרת, ולפיכך גם זכות משפטית בלתי מוגבלת לניצול המים שלה. אם סוריה תוכל לשאוב מים מהכנרת, יעלה בידה לנצל ביעילות את הליטאני בלבנון, על ידי הפניית חלק ניכר ממימיו אל האגם. הכנרת תהפוך אז למקור העיקרי של המים באזור, בשליטתה של סוריה. במצב כזה תוכל סוריה להזרים מים חיים בחזרה אל דמשק הצמאה, וכן להחזיק בידה שפע של הטבות ואיומים כלפי ירדן וישראל. מרכזיותה של סוגיית המים בעמדותיה של סוריה הובלטה מתוך התעקשותו של הנשיא אסד (האב) על חזרה לחופי הכנרת, שבאה לידי ביטוי בהכרזתו כי:

[קווי ה-4 ביוני 1967] הם הגבול בין סוריה לישראל שאני מכיר בו. לפני 1967 נהגתי לשחות בכנרת; עשיתי מנגל על החוף; אכלתי שם דגים.³⁴

בשאר אל אסד (הבן והיורש), חזר ואישר את עמדתה של סוריה בעניין המים כשאמר: "סוריה לא תוותר על זכותה לחוף הצפוני-מזרחי של אגם טבריה, ועל הזכויות הנובעות מכך..."³⁵

ההיענות לתביעותיה של סוריה תעניק לה גם גישה למחצית המזרחית של מקורות הירדן, אשר ביחד עם הכנרת מספקים לישראל 40 אחוזים ממימיה. כך תהיה סוריה שותפה למים של ישראל, ולכן, מנקודת ראותה, מים הם לא רק מוצר צריכה, אלא גם כלי מדינאות חיוני, שיש ביכולתו לשנות את מאזן הכוחות לטובתה. נימוק זה הוא כנראה הסיבה שישראל לא הסכימה לחזור לקווי ה-4 ביוני 1967, יותר מכל נימוק אחר. ואכן, גורם זה השפיע בצורה מכרעת על תוצאות פגישת הפסגה בין אסד לקלינטון בג'ניבה בסוף מרס 2000, שהיתה אמורה ליישב את חילוקי הדעות שנותרו עדיין בדרך להסכם שלום בין ישראל לסוריה. ה-ושינגטון פוסט דיווח כי:

"רצועה צרה של חוף באגם הכנרת של ישראל גרמה לכישלון הפגישה שהתקיימה בין הנשיא קלינטון לחאפז אסד מסוריה ביום ראשון בג'ניבה, פגישה של להיות או לחדול", אמר אתמול איש ממשל בכיר.... "ברק הבהיר מההתחלה שהוא לא יוכל להיות עם מצב שבו לא תהיה לו שליטה על האגם – ריבונות על האגם, ורצועה מסביבו", אמר הפקיד הבכיר.³⁶

עם זאת, יש לזכור שהמטרות ההידרולוגיות של סוריה אינן מותנות אך ורק בהיענותה הישירה של ישראל לתביעותיה בנוגע לכנרת. די יהיה, או כמעט די, אם ישראל תיתן לרשות הפלשתינאית שליטה על הירדן מדרום לכנרת. אם תקבל המדינה הפלשתינאית החדשה ריבונות על נהר הירדן, היא תוכל לדרוש שיתוף בזכויות המים בכנרת, שממנה יוצא הירדן, עם ישראל ועם ירדן. סוריה תתמוך בתביעות אלה בתוקף. עירק תתמוך בסוריה, וכמוה כנראה גם שאר העולם הערבי. כך ייווצרו לחצים נוספים על ישראל להשלים עם מטרותיה של סוריה בעניין המים. ישראל אינה מתעלמת מכך:

הפיכת הפלשתינאים לשותפים בירדן תוסיף עוד ממד לוויכוח בין סוריה לישראל על הכנרת. חלק ניכר ממקורות הירדן והכנרת נמצאים בשטחה של סוריה, ובעניין זה אנחנו עומדים על דעתנו בתוקף ובעקשנות רבה כל כך עד שאנחנו מוכנים אפילו להקריב חוזה שלום עם דמשק... האם זה הגיוני שנמנע מאחד הצדדים למשא ומתן את הגישה לכנרת ונאפשר לצד אחר גישה לאותו מאגר של מים? יהיו כאלה שישאלו: "אם נוותר לפלשתינאים בבקעת הירדן ואחר כך על מי הכנרת, מדוע עלינו לנקוט עמדה נוקשה כל כך כלפי הסורים בקשר לרמת הגולן והמדורות המובילים אל חופי האגם?"³⁷

מדוע אפוא משוכנעת סוריה שיעלה בידה להגיע להסכמה על סידורים הפוגעים כל כך בישראל ובתורכיה? רק בגלל ניסיון העבר, המלמד שהממשל האמריקני משתוקק כל כך להגיע להסדר כלשהו שאפשר לקרוא לו "שלום", עד שהוא מוכן להפעיל לחצים כבדים, ולהציע לישראל ולתורכיה תמריצים רבים. הבה נראה כיצד התנהלו הדברים.

האפשרויות של תורכיה

מאז הכריזה תורכיה על מיזם GAP, בשנות השמונים, הביע משטרו של אסד התמרמרות על אבדן השליטה במימי הפרת, וניסה ללא הרף להחזיר לידיה את הזימה האסטרטגית בסוגיית המים, על ידי שיתוף תורכיה במשא ומתן עם ישראל, באמצעות ארצות-הברית. התחייבות של תורכיה לשתף את סוריה במים,

כחלק מהסכם שלום בין סוריה לישראל, תביא לכך שהתורכים יהיו אחראים כלפי ארצות-הברית, ותאפשר לדמשק לאיים על ארצות-הברית בפעולות נגד ישראל, אם ארצות-הברית לא תלחץ על תורכיה להיכנע לדרישותיה של סוריה בקשר להקצאות המים. לפיכך, במהלך השיחות בין ישראל לסוריה, ב-1996, הביעו פקידים סוריים לראשונה את שאיפתם לכלול את הקצאות המים של תורכיה כחלק מהמשא ומתן לשלום.³⁸ כעבור ארבע שנים ביקשה דמשק להגיע להסכם עם תורכיה, בתמיכה שבשתיקה מצד ארצות-הברית, להזרים מים מנהר הפרת אל הירדן (הכנרת), תמורת המים שסוריה תמשיך מהם לעצמה, ואילו ארצות-הברית תפצה את תורכיה על המים האלה. ארצות-הברית תשלם אפוא בעקיפין עבור המים שתקבל סוריה. בנובמבר 1999, ובחודשים שלאחר מכן, היתה שיחת היום במזרח התיכון שארצות-הברית עומדת לממן את העסקה. העיתון אל חייאת דיווח ב-2 בנובמבר 1999 כי:

בניסיון לעודד את סוריה לגלות גמישות במגעים עם ישראל בשאלת המים, ביקשה ארצות-הברית מתורכיה לשאת ולתת עם סוריה על סיכום סופי של השיתוף בנייהן במימי הפרת.³⁹

גיימס רובין, דובר משרד החוץ האמריקני, אישר לכאורה כי ארצות-הברית עומדת למעשה מאחורי המאמץ להפוך את התורכים לחלק מהעסקה, וב-12 בינואר 2000 אמר כי:

מים, מעצם טבעם, הם סוגיה שאיננה תלויה ועומדת רק בין ישראל לסוריה, אלא יש להם גם היבט אזורי, כולל תורכיה, וכל פתרון חייב להתחשב גם בהיבט אזורי זה.⁴⁰

התגובה של תורכיה היתה ביקורתית, חריפה ומוטעמת. אנקרה דחתה מכל וכל את ה"תרגיל", ושיגרה איתותים שהיא לא תסבול שום התערבות חיצונית במדיניות המים הפנימית שלה:

פקידים במשרד החוץ התורכי דיווחו שהם אמרו כבר לא פעם שהחידקל והפרת לא יהיו חלק משום משוואת שלום לפתיחת המשא ומתן בין סוריה לישראל, כחלק מתהליך השלום במזרח התיכון, ושתורכיה הבהירה את הנקודה הזאת לצדדים המעורבים בעניין. הפקידים סיכמו את הידיעות בקשר להסכם שהושג בין ארצות-הברית, ישראל וסוריה בקשר לניצול מימי הפרת. "את הרכוש של מי בדיוק הם מוכרים למי? האם הם באמת יכולים לשאת ולתת על מימיה של תורכיה מפני שהמקום אינו שטח תורכי?"⁴¹

תגובתה של תורכיה נובעת מהכרתה שהיא לא תשיג דבר מכל העסקה, להוציא את הכסף שתקבל תמורת המים, ולעומת זאת תאבד את השליטה בשאלה כמה למכור, למי ומתי, וגם תחזק את יריבותיה באזור. סוריה תקבל כל כמות של מים שתרצה למשוך מישראל, וכן תוכל להפעיל לחצים מצד ארצות-הברית על תורכיה בקשר למים שלה. ישראל לא תקבל שום מים נוספים, ורק תחליף מקורות מים הנמצאים בשליטתה בערובות אמריקניות למים מתורכיה, וכל זה במאזן כוחות גרוע יותר. לפיכך, בעוד שאת עמדותיהן של תורכיה ושל סוריה קל למדי להבין, לא כך באשר לעמדותיהן של ישראל.

המים ומדיניות הביטחון של ישראל

נסיגה של ישראל מרמת הגולן, ובתוך כך – גם מהכנרת, תשנה ללא ספק את מאזן הכוחות ההידרולוגי בלואנט. הכנרת היא אחד משלושת מקורות המים העיקריים של ישראל, והיא מספקת כשליש מצריכת המים הכוללת של המדינה בשנה. הכנרת, המצויה בצפונה של ישראל, מספקת כ-610 מיליון ממ"ק של מים בשנה, והיא מקור המים העיקרי לצפונה של ישראל. שני המקורות האחרים הם מאגרים (אקוויפרים) גדולים של מי תהום: מאגר החוף, המשתרע לאורך חופי הים התיכון, מחיפה עד רצועת עזה, ומאגר ההר (ירקון-תנינים); מאגר זה משתרע משני צדי "הקו הירוק" שהפריד בעבר בין ישראל לשטחי יהודה ושומרון, שחלקם נמצאים היום בשליטת הרשות הפלשתיאית. שלושה מקורות מים עיקריים אלה מספקים קרוב לשלושה-רבעים (1,200 מיליון ממ"ק) מהכמות הכוללת השנתית של ישראל (1,800 מיליון ממ"ק), כשהיתרה באה מנחלים קטנים ומגשמים (שכמותם משתנה מיותר מ-1,000 מיליון ממ"ק בשנה, באגן ההיקוות העליון של נהר הירדן, עד פחות מ-200 מיליון ממ"ק לשנה בבאר שבע). חידוש כמויות המים במאגרים אלה נתון לתנודות גדולות, והוא מגיע ל-1,340 מיליון ממ"ק לשנה במוצע.⁴²

מיעוט המים בישראל הפך את סוגיית המים לנושא מרכזי בשיקולי הביטחון של ישראל מאז ימי המנדט. פיתוח החקלאות והרחבת מקורות המים היו בשנות העשרים והשלושים בין היעדים העיקריים של ההתיישבות הציונית.⁴³

חשיבותם של מאמצים אלה ליישוב הציוני בארץ-ישראל באה לידי ביטוי בהבטחתו המפורסמת של בן גוריון "להפריח את המדבר", ובתפיסה המקובלת על רבים שהמים הם מרכיב בלתי נפרד של המדינה היהודית שבדרך. הקמת המושבים ומאמצים גדולים "להוריק" את הארץ הביאו להכנת תכניות אחדות לחלוקת מים באזור. דוח איונידיס (Ionides), שהוגש ב-1939, תחת חסותה של ועדת פיל, הציע להרחיב את המשאבים של אגן ההיקוות של הירדן על ידי הטיית מי הירמוך לצורכי השקיה.⁴⁴ אבל ההצעה של איונידיס נסתיימה בלא כלום בגלל התפרצותה של מלחמת העולם השנייה. לאחר מכן, ב-1944, הוגשה תכנית לאודרמילק הנודעת, שהציעה להשקות את רוב בקעת הירדן, לפתח בצורה נמרצת את הנגב ולאגור בכנרת את עודפי המים מהירמוך. התועלת הפוטנציאלית לפיתוח החקלאי והעירוני, שהוצעה בתכנית לאודרמילק, הניעה את הציונים לראות בה את "חוקת המים" שלהם.⁴⁵

הקמתה של מדינת ישראל ב-1948 והמלחמה בין ישראל לערבים שפרצה בעקבותיה, הפסיקו את תכנון המים באזור. לאחר מכן התמקדה מדיניותה של ישראל בפיתוח מקורות מים בריבונותה המלאה. לשם כך החלה ישראל להקים – בסוף שנות החמישים ובתחילת שנות השישים – את "מוביל המים הארצי", מיזם שאפתני שחיבר את המרכיבים השונים של מערכת המים הלאומית של ישראל, וקישר מקורות מים בצפון המדינה עם מיזמי פיתוח בדרומה. מדינות הליגה הערבית התייחסו באיבה להקמת מוביל המים הארצי. בהנהגתו של גמאל עבד אל-נאצר, נשיא מצרים, יזמה סוריה את התכנית להטיית מקורות הירדן, במטרה לפגוע בזרימת המים לישראל על ידי הטיית הבניאס (נחל חרמון) והחצבאני (נחל שניר) לרמת הגולן. התגובה של ישראל למפעל ההטייה הסורי הביאה לסדרת התנגשויות שהלכו והסלימו, והיו אחת הסיבות

⁴⁶

העיקריות לפרוץ מלחמת ששת הימים, ב-1967. חשיבותה של סוגיית המים בהתפרצות מעשי האיבה אושרה בדבריו של אלוף אריאל שרון:

אנשים חושבים בדרך כלל שמלחמת ששת הימים פרצה ב-5 ביוני 1967... אבל למעשה, היא פרצה שנתיים וחצי קודם לכן, ביום שבו החליטה ישראל לפעול נגד מפעל ההטיה בגולן.⁴⁷

תוצאותיה של מלחמת ששת הימים שינו את המשוואה ההידרולוגית בין ישראל לשכנותיה מן הקצה אל הקצה. הדיפת הפלישה הסורית בצפון אפשרה לישראל להשתלט על רמת הגולן ועל משאבי המים החיוניים שלה. ההשתלטות על רמת הגולן השיגה כמה מטרות: היא הקימה אזור חיץ יבשתי ממזרח לכנרת, אילצה את הכוחות הסוריים לסגת ממקורות הירדן, וביססה את השליטה הישראלית על כל נחל חרמון, וחסלה בכך את הסכנה של הטיית המים על ידי הסורים. כיבוש רצועת עזה, בדרום, העניק לישראל שליטה על שטחים חשובים בקרבת מוביל המים הארצי ומאגר החוף. אבל ניצחונו של צה"ל על הלגיון הירדני היה הניצחון הגדול ביותר במלחמה, מאחר שהביא את ישראל אל גדת הירדן ואפשר לה להשתלט על יהודה ושומרון. שחרור שטחי יהודה ושומרון העניק לירושלים את היכולת לשלוט בנעשה במאגר ההר החיוני, והקנה לישראל יכולת לפקח על ניצול מקורות המים באזור על ידי הפלשתינאים ולהשפיע עליו. "השורה התחתונה" של מלחמת ששת הימים היתה, במובן זה, הרחבה עצומה של מקורות המים של ישראל, והנחת היסודות לצמיחה ולפיתוח בעתיד.⁴⁸

פלישת ישראל ללבנון בתחילת שנות השמונים גיבשה את המדיניות ההידרולוגית שלה. פלישה זו, שבאה בתגובה להתקפות גרילה חוזרות ונשנות על צפונה של ישראל בידי אש"ף, הביאה להקמת רצועת ביטחון בדרום לבנון. אבל לכיבוש זה היה גם היבט הידרולוגי מובהק, מפני שישראל יכלה עכשיו לפקח על מי נחל שניר (החצבאני) ולשלוט בהם, וכן על חלקים מהליטאני, מה שהקנה לה את היכולת להבטיח שהמים לא יוטו.⁴⁹ נוכחותה הממושכת של ישראל בדרום לבנון, עד נסיגתה הפתאומית והחד-צדדית במאי 2000, היתה עדות לחשיבות האסטרטגית של השליטה בעמק החולה ובמקורות המים שלו.

במרוצת תקופה זו הפכו המים גם נושא לוויכוח לוהט מבית. האתוס הסוציאליסטי של תקופת טרום המדינה הביא להנהגת תכנית נרחבת לסבסוד הידרולוגי, ובכלל זה עיוותי מחירים והקצאות נדיבות של מים למגזר החקלאי.⁵⁰ ניצול נרחב זה של המים בישראל, השאיר את המדינה פגיעה לתנאי בצורת במשך כל שנות השמונים. הספקת המים בישראל הושפעה גם מהעלייה הגדולה מברית-המועצות לשעבר, שהגדילה את הצריכה. מפלסי המים היורדים בישראל הביאו להנהגת מדיניות הידרולוגית חדשה, "תכנית האב" של 1988, שהתמקדה בהשגת מים נוספים ממקורות חדשים (התפלה והרחבת השימוש במי שיטפונות), ארגון מחדש של מדיניות ההשקיה, והגנה על מקורות המים העיקריים של ישראל ושימורם.⁵¹

התמקדות זו בריבונות על המשאבים ההידרולוגיים שמה את הדגש על שמירת השליטה האסטרטגית על מקורות המים של ישראל. התמקדות זו באה לידי ביטוי בהודעה שפרסם משרד החקלאות ב-1990, בה נאמר כי:

קשה להעלות על הדעת פתרון מדיני כלשהו שיעלה בקנה אחד עם הישרדותה של ישראל אשר לא יכלול את המשך השליטה המלאה של המדינה... על מערכות המים והביוב.⁵²

אף על פי כן, מצב המים בישראל הידרדר מאוד ב-1991. בדוח מיוחד שפרסמה בינואר באותה השנה, הפנתה מבקרת המדינה דאז, הגב' מרים בן פורת, את תשומת הלב למצבם המידרדר של משאבי המים בישראל. היא קבעה כי למעשה אין למדינה מים במאגרים שלה, וייחסה את המשבר לניהול מים חסר אחריות ולניצול יתר של המשאבים לצורכי חקלאות.⁵³

את מדיניות המים של ישראל כיום אפשר להגדיר, במקרה הטוב, כמדיניות לא לכידה, אד הוק, שאין לה שום פתרון מעשי להתמודדות עם הגירעון במים. מחקר שנערך מטעם המכון ללימודים אסטרטגיים ופוליטיים מתקדמים הגיע למסקנה ש: הבעיה העיקרית במדיניות המים של ישראל היא שזו מערכת פוליטית ולא מערכת שוק. הקצאות המים מוכתבות על-ידי שיקולים מנהליים וביורוקרטיים, ולא על-ידי שיקולים כלכליים. הפצת המים היא מנגנון לחלוקת הטבות, רנטות והכנסות, ולא מערכת להקצאת משאבים רציונלית. שיקולים פוליטיים, וביניהם חתירה ל"הגינות", גוברים על כל שיקול של יעילות בהקצאת המים. התוצאה היא לא רק בזבוז עצום והקצאות מעוותות, אלא גם האצת האסון באיכות הסביבה. ואין ספק שכל זה רק יחמיר עקב הביקוש הנוסף למשאבי מים בעקבות ההסכמים השונים בין ישראל למדינות ערב.⁵⁴

אבל מסתבר שהציבור בישראל הופתע כשהתברר לו באיזו מידה עלול המשא ומתן עם הערבים לערער דווקא את החלק המבוסס ביותר במדיניות המים הלקויה של המדינה, דהיינו: את ההחלטה הנחושה שישראל תשמור בידה את השליטה בגורלה ההידרולוגי.

המדיניות ההידרולוגית של ישראל ותהליך השלום

המשא ומתן לשלום הדו-צדדי והאזורי, שהחל בעקבות ועידת השלום במדריד ב-1991, העלה את סוגיית המים בין ישראל לשכנותיה על סדר היום הבינלאומי. אחרי "הצהרת העקרונות" שנחתמה ב-1993 בין רבין לערפאת, ובעקבות המשא ומתן, השתנה מצבה ההידרולוגי של ישראל. לפי הסכם הביניים בנוגע לגדה המערבית ולרצועת עזה ("אוסלו ב'"), התחייבה ישראל לספק לאזורים אלה 9.5 מיליון ממ"ק של מים בשנה ממקורותיה.⁵⁵ התחייבות זו חוזקה בגלל הקמתה של ועדת מים משולשת, אמריקנית-ישראלית-פלשתינאית, לפיתוח ולפיקוח. בעקבות המשא ומתן לשלום הקצתה ישראל בסך הכל 224.5 מיליון ממ"ק מים ממשאביה השנתיים הכלליים ישירות לירדן או לרשות הפלשתינאית. אבל כתוצאה עקיפה מהמשא ומתן, נמנעה ישראל מלנצל במלואם את המים הקיימים בגדה המערבית, מפני שמאגר ההר בשטחי הגדה אמור לשמש בעתיד מקור המים העיקרי של הרשות הפלשתינאית. בה בעת, המשך ההקצבות הגדולות של מים לחקלאות, לפי המדיניות הממשלתית, חולל תוהו ובוהו במאגרי המים של ישראל, ואילץ אותה לנצל את מקורותיה ניצול יתר.⁵⁶

כל הצעדים האלה הפקירו את המדינה להשלכותיו של האקלים הקשה של האזור. בספטמבר 1999, בעקבות תנאי הבצורת הנמשכת, ירד מפלס הכנרת, זו הפעם הראשונה מאז קום המדינה, אל מתחת ל"קו האדום" (213 מטר מתחת לפני הים). במאי 1999, וכתוצאה ישירה ממשבר המים הפנימי, נאלצה ישראל לקצץ במחצית את המים שהיא מקצה לירדן לפי ההסכם מ-1994, ובכך גרמה למתחים בין עמאן לירושלים. אבל דומה שמשבר המים של ישראל החרף, על אף המשקעים הניכרים שירדו בחודשי החורף, ואילץ את קובעי המדיניות לנקוט בקיץ 2000 אמצעים קיצוניים לרכש מים, ובכלל זה רכישת מים מתורכיה.⁵⁷

לנסיגת ישראל מרמת הגולן ולמתן גישה לסורים לכנרת יש אפוא משמעויות חמורות ביותר מבחינתה של ישראל. מרכזיותה של הכנרת בתנאי המים של ישראל גורמת לכך שכל מתן זכות לגישה למאגר הזה, או החלטה על ריבונות משותפת, הן שיקול אסטרטגי ראשון במעלה. לדברי אחד המומחים:

למערכת המים בישראל, המנוצלת עד תום, אין אפילו טיפה אחת מיותרת עבור ישות זה...סוריה עלולה לשאוב ממקורות הכנרת 200 מיליון מטרים מעוקבים של מים (לפחות), דבר שיהיה מהלומת מוות לישראל...[ומותה של הכנרת, ובעקיפין – גם הרס מאגר החוף המהווה את מאגר המים היחיד של ישראל לטווח ארוך].⁵⁸

גם ראש מנהלת הכנרת היה חד משמעי באשר לתוצאת השליטה של הסורים על מקורות הירדן:

להצלחה סורית אפשרית בהטיית מקורות הירדן והכנרת יכולה להיות רק משמעות אחת: חורבנה של ישראל מבלי להזדקק לאמצעים צבאיים או מדיניים. כושר ההרתעה שלנו, הנובע מנוכחותנו ברמת הגולן, הוא שמכריח את סוריה לחשוב פעמיים לפני שהיא פועלת בצורה נמהרת.⁵⁹

נכונותה של הצהרה זו קיבלה הבלטה וחיזוק מן הפעילות הנמרצת של סוריה לגיבוש תכניות הטיה של מים מרמת הגולן ומהכנרת תוך כדי השיחות בפרדססאון.⁶⁰ קובעי המדיניות בישראל לא שללו את האפשרות של מתן גישה לסורים לכנרת.⁶¹ הפוליטיקה של המים בישראל הופכת לנושא מרכזי בסוגיות הנוגעות לעצם קיומה של ישראל כמדינה.

סיכום

מתכנן כל-יכול היה יכול להכין תכנית להקצאת משאבי המים של האזור בין תושביו. אבל הצדדים היריבים במזרח התיכון הם המקבלים את ההחלטות בנוגע למים, שחלוקתם בצורה צודקת כלשהי תנבע מעליונותן של מדינה או ברית מסוימת על פני האחרות.

במזרח התיכון מצויות שתי קבוצות של מדינות, שכל אחת מהן מסוגלת לשכנע מדינות אחרות ללכת בעקבותיה, אם ידה יוצאת על העליונה. בקוטב האחד נמצאות הדיקטטורות הבעתיסטיות בסוריה ובעירק: כשהיתה אפשרות, הן נערכו לצד ברית-המועצות, נגד ארצות-הברית. בקוטב השני נמצאות שתי

הדמוקרטיה, תורכיה וישראל, בעלות בריתה של ארצות-הברית באש ובמים. מצרים, ירדן ולבנון ניצבות מן הצד, ומתנודדות אנה ואנה.

תיארנו את תפקידם של המים במדיניות החוץ של המדינות העיקריות באזור. ברור למדי שאם תגשים סוריה את מטרותיה, התוצאה לא תהיה דווקא שימוש יעיל במי האזור (ובוודאי שלא שימוש הוגן), אלא הדעיכה הפוליטית-צבאית של ישראל ושל ירדן, ובמידה פחותה – גם של תורכיה. מצד אחר, לא ברור אם לתורכיה או לישראל יש תכנית מגובשת כלשהי להבטחת משאבי המים שלהן, שלא לדבר על תכנית כזאת בשביל האזור. תכנית מעין זו חייבת להתחיל, כמובן, בשיקום עצמאותה של לבנון. דומה שתורכיה אינה חושבת על רעיון זה, ואילו ישראל מתחבטת בשאלה איך לשמור על עצמאותה היא.

אין כמעט ספק שאילו היו תורכיה וישראל נחושות בדעתן בקשר לשיקום לבנון ולחלוקת מי האזור בצורה הגיונית, היה להן סיכוי להצלחה. התארגנות אסטרטגית יציבה שיהיה בכוחה להרתיע את המשטרים הבעתיים הלוחמניים בסוריה ובעירק תקדם את תחילתו של תכנון רחב היקף של המים ושל רשתות ההשקיה באזור. מאחר שהצעות מקיפות לתכנון מים יחייבו הנחת צינורות ורשתות השקיה שיחצו גבולות, הרי כינון מבנה פוליטי וצבאי שיבטיח את בטיחותם ואת ביטחונם של סידורים אלה יהיה תנאי מוקדם לשיתוף תכליתי במים. תורכיה וישראל פתחו כבר במשא ומתן רציני, במאי 2000, בנוגע ליבוא של 50 מיליארד ממ"ק של מים חיים מתורכיה במכליות. אבל מערכת אזורית תכליתית תחייב שיתוף פעולה פוליטי-צבאי נגד סוריה, כלומר: ברית מסורתית.

סביר להניח שברית מערבית מעין זו תמשוך אליה את ירדן. מדינה זו, הנתונה כעת במאבק ההולך ומסלים עם ישראל סביב מי אגן ההיקוות של הירדן, תקדם בברכה מסלול תלת-צדדי תורכי-ישראלי-ירדני (תחת עינה הפקוחה של ארצות-הברית). אבל על מנת להצליח, מסלול זה יצטרך לעשות יותר מאשר להעלות הצעות טכנוקרטיות, כגון מחקר ופיתוח בשאלות של שינוע מים או הקמתן של מערכות מובילים בין-ארציות, או שיתוף אזורי במידע בקשר לתנאי הסביבה ופריצות דרך טכנולוגיות. עיקרו של מסלול כזה צריך להיות תיאום צבאי מדוקדק, ובכלל זה הסכמי הגנה הדדיים שיבטיחו את הספקת המים באזור. במילים אחרות, בעלות הברית יאלצו להכין את תכניותיהן בקשר למים, וכן בקשר לסוגיות חיוניות אחרות, בתמיכתה של ארצות-הברית, ולכפות אותן על יריבותיהן.

אולם עם כתיבת שורות אלה דומה כי לא זו בלבד שתורכיה וישראל אינן כופות את סדר היום שלהן על סוריה, בין השאר בגלל מנהיגותה של ארצות-הברית, אלא שוקלות כמה לוותר לסוריה.

הערות

1. Larry Derfner, "Talks Beached on Kinneret Shore," *Jerusalem Post*, 31 March 2000.

2. *Al-Hayat*, 22 June 1999.

3. לדברי הבנק העולמי, במזרח התיכון ובצפון אפריקה מצוי פחות מאחוז אחד של משאבי המים בעולם, אבל מספר תושביהם הוא כחמישה אחוזים מאוכלוסיית העולם. מספר המדינות הסובלות ממחסור במים במזרח התיכון ובצפון אפריקה עלה מ-3 בשנת 1955 ל-11 בשנת 1990, 71- מדינות נוספות, וביניהן סוריה ומצרים, עתידות להצטרף לרשימה עד 2025. מדינות המזרח התיכון, עם שיעורי גידול אוכלוסייה מן הגבוהים בעולם, צורכות מים בכמויות גדולות יותר מכפי שהן מתחדשות באופן טבעי. דלדול זה של מקורות המים החריף עוד יותר בגלל הזיהום המקומי הנרחב, שגרם לירידה כללית באיכות המים הזמינים. הרחבת החקלאות והתעשייה צמצמה עוד יותר את זמינות המים באזור. מדינות רבות החלו לנצל ניצול יתר את החקלאות שלהן, בגלל הגידול באוכלוסייתן, דבר שגרם לצמצום האדמות הראויות לעיבוד. כתוצאה מכך, הזמינות של המים לנפש במזרח התיכון נעשתה הגרועה ביותר בעולם, והיא מגיעה ל-33 אחוזים בלבד מהרמה הקיימת באסיה ול-15 אחוזים בלבד מהרמה באפריקה. גם מפעלי ההתפלה הנוכחיים באזור לא הוכיחו את עצמם כפתרון לביקוש הגואה. הכמות הגדולה של האנרגיה והעלות הגבוהה הכרוכות בהתפלה אינן משפיעות במיוחד על מדינות הנפט העשירות במפרץ הפרסי, כמו למשל ערב הסעודית. ראו:
- From Scarcity to Security: Averting a Water Crisis in the Middle East and North Africa*, World Bank Report, 1996.
- ממדיו של משבר המים ההולך ומתפתח עולים מתוך הצהרה שהשמיעה לאחרונה דליה איציק, השרה לאיכות הסביבה, שהזהירה כי "בתוך שלושה או ארבעה חודשים, ובייחוד בשנה הבאה - אם תהיה בצורת בחורף הקרוב, ייתכן שלא יהיו לנו כלל מים בברזים, וגם מה שיהיה לא יהיה ראוי לשתיה": *Jerusalem Post*, 11 July 2000.
4. Askim I. Sokmen, "Contested Waters of the Middle East" (masters thesis, Bogazici University, Istanbul, Turkey, 1995), 129-130.
5. יובל לוי, "ההסכם הישראלי-סורי - ההיבט האמריקני", נתיב, גיליון 2/2000, עמ' 16.
6. Ed Blanche and Riad Kahwaji, "Debts and Dilemma in Syria," *Jane's Defence Weekly* 32, no. 18 (3 November 1999).
7. Natasha Beschoner, "Water and Instability in the Middle East," *Adelphi Paper* No. 273 (1992): 32-33.
8. David Makovsky and Janine Zacharia, "Clinton Awaits Assad's Answer," *Jerusalem Post*, 18 November 1999.
9. *Agence France Press*, 18 July 2000.
10. Sandra Postel, *Last Oasis: Facing Water Scarcity* (New York: W. W. Norton & Co., 1992), 81.
11. John K. Cooley, "Syria Links Pullout to Guaranteed Access to Water," *Washington Post*, 8 June 1983.
12. לאחר ש-GAP יפעל במלוא היקפו, ההנחה היא שכמות מי הפרת הזורמת לסוריה תקטן ב-40 אחוזים בערך: Mary B. Morris, "Poisoned Wells: The Politics of Water in the Middle East," *Middle East Insight* 8, no. 2 (September-October 1991): 38.
13. Frederick M. Lorenz and Edward J. Erickson, *The Euphrates Triangle* (Washington: Institute for National Strategic Studies, National Defense University, 1999), 12-16.
14. Heinz Kramer, *A Changing Turkey: The Challenge to Europe and the United States* (Washington: Brookings Institution Press, 2000), 138-140.
15. Lorenz and Erikson, *The Euphrates Triangle*, 37.
16. התחרות על המים גררה את שתי המדינות מספר פעמים כמעט עד למלחמה, ובעיקר בשנת 1975, כאשר צמצום זרימת המים בפרת על ידי סוריה, מסיבות חקלאיות, גרמה כמעט להתפרצות מלחמה. ראו: Morris, "Poisoned Wells," 39.
- האיבה בין סוריה לעירק נמשכה כל שנות השמונים, כאשר סוריה צידדה באירן במשך שמונה שנות המלחמה בין אירן לעירק.

17. "Syria Wants Arab Backing on Dispute with Turkey," *Reuters*, 5 February 1996.
18. Alan George, "Syria and Iraq Call a Tactical Truce," *Jane's Intelligence Review* 8, no. 6 (1 June 1996): 262-263.
19. Ed Blanche, "Syria's Agreement with Iraq is Opening a New Eastern Front," *Jane's Defence Weekly* 27, no. 25 (25 June 1997): 15.
20. Selcan Hacaoglu, "Turkey Issues Syria an Ultimatum," *Jerusalem Post*, 8 October 1993.
21. *Middle East Newslite*, [<http://www.menewslite.com>], 11 July 2000.
22. Marwan Haddad, "An Approach for Regional Management of Water Shortages in the Middle East" in Ali I. Bagus, ed., *Water as an Element of Cooperation and Development in the Middle East* (Ankara: Hacettepe University and Friedrich Naumann Foundation, 1994), 70-71.
23. Hillel Shuval, "Approaches to Resolving the Water Conflict Between Israel and her Neighbours - a Regional Water-for-Peace Plan," *Water International* 17 (1992): 134.
"מצוקת מים" מוגדרת ככמות הכוללת של משאבי מים לטווח ארוך הזמינים לכל המטרות.
24. Beschorner, "Water and Instability in the Middle East," 18-22.
25. 1999-, כשנתבקש על ידי כתב סעודי להתייחס להאשמותיו של סלים אל-חוס, ראש ממשלת לבנון, כי "המים של לבנון נגנבים על ידי הישות הציונית", אמר שארע כי "סוריה היתה כמובן מודאגת מאוד מן ההאשמות האלה, וביקשה ממזכ"ל האו"ם לבדוק אותן". הוא הודה כי "למיטב ידיעתי, ואחרי הבירורים שערכה מזכירות האו"ם, הודיע לנו מזכ"ל האו"ם באמצעות גולדינג, סגן המזכ"ל, שהמידע הזה אינו מדויק":
George Gruen, *The Water Crisis: The Next Middle East Conflict?* Simon Wiesenthal Center Report (Los Angeles, 1992), 35.
26. Shuval, "Approaches to Resolving the Water Conflict," 139 .
27. Habib Malik, "Syrian-Imposed Bilateral Agreements with Lebanon," [<http://www.freelebanon.org>], September 1997.
28. Turkish Ministry of Foreign Affairs, *Water Issues Between Turkey, Syria and Lebanon* (Ankara: Department of Regional and Transboundary Waters, 1996), 8-9.
29. Lale Sariibrahimoglu, "Turkey Pursues Tactical War Over Water Issue," *Turkish Daily News*, 21 February 2000 .
30. בזמן שהשתתף בפורום העולמי השני לענייני מים ובוועידת השרים שנערכה בהאג במרס 2000, אמר סוליימן טרבלסי, שר המים ומשאבי האנרגיה של לבנון, כי "לבנון, שאינה לוקחת מים אלא מספקת מים, הכריזה שנהיה מוכנים לשתף אחרים במים שלנו אם נוכל, אבל לפני כן יש כמה מכשולים שצריך להתגבר עליהם.... המשלחת הלבנונית אישרה שמים הם מתת שמים, ושאם אפשר לשתף אחרים במשאבים, זה צריך להיעשות בדרכי שלום ולעולם לא באש. אנחנו צריכים לאפשר למים לזרום בצורה חופשית ולהשאיר את כל האפשרויות לשיתוף במשאב הזה פתוחות": *Beirut Daily Star*, 18 April 2000
31. Joyce Starr, *Covenant Over the Middle Eastern Waters* (New York: Henry Holt and Company, 1995), 139-140.
32. Alia Ibrahim, "Water Trouble Looms in 2000," *Beirut Daily Star*, 12 December 1999 .

33. Harun Kazaz, "U.S. Experts Warn of Syrian Attempts to Bargain Over Water Issue," *Turkish Daily News*, 6 January 2000 .
34. Derfner, "Talks Beached on the Kinneret Shore," 5 .
35. *Al-Usbu'* (Cairo), 11 June 2000.
36. John Lancaster, "Galilee Issue Stalled Talks With Syrian," *Washington Post*, 29 March 2000 .
37. Ze'ev Schiff, "The Jordan Valley is the Kinneret," *Ha'aretz*, 3 July 2000.
38. Sami Kohen, "A Thirsty Syria May Make Turkey's Water Price of Peace," *Christian Science Monitor*, 9 January 1996 .
39. Harun Kazaz, "Water Talks Get Muddy," *Turkish Daily News*, 15 January 2000.
40. *Turkish Daily News*, 10 February 2000.
41. *Milliyet* (Istanbul), 27 March 2000.
42. :לסקירה מקיפה של משאבי המים של ישראל, ראו:
J. Schwartz, "Management of Israel's Water Resources," in Jad Isaac and Hillel Shuval, eds., *Water and Peace in the Middle East* (Amsterdam: Elvesier, 1994), 69;
ראו גם : סטיבן פלאוט, *מדיניות המים של ישראל*, מחקרי מדיניות מס' 47, המכון ללימודים אסטרטגיים ופוליטיים מתקדמים (יולי 2000).
43. Thomas Naff and Ruth Matson, eds., *Water in the Middle East: Conflict or Cooperation?* (Boulder: Westview, 1984), 185 .
44. Alwyn R. Rouyer, "Zionism and Water: Influences on Israel's Future Water Policy During the Pre-State Period," *Arab Studies Quarterly* 18, no. 4 (Fall 1996): 40-47 .
45. I. Mustafa, "The Arab-Israeli Conflict Over Water Resources," in Isaac and Shuval, eds., *Water and Peace in the Middle East*, 125.
46. Beschoner, "Water and Instability in the Middle East," 21 .
47. Quoted in John Bulloch, "Troubled Waters," *Independent*, 14 November 1993.
48. שחרור יהודה ושומרון ורמת הגולן הגדיל ביותר משליש את כמות המים הזמינים לישראל לצורכי חקלאות, תעשייה ושימוש ביתי. ראו :
Mostafa Dolatyar, "Water Diplomacy in the Middle East," in Eric Watkins, ed., *The Middle Eastern Environment* (Cambridge: St. Malo Press, 1995), 41 .
49. Hillel Shuval, *Rivers of Eden: The Struggle for Water and the Quest for Peace in the Middle East* (New York: Oxford University Press, 1994), 163 .
50. המגזר החקלאי בישראל יוצר רק 5 אחוזים מהתל"ג של המדינה, אבל צורך יותר מ-70 אחוזים ממימיה :
Joyce R. Starr, "Water Wars," *Foreign Policy* 82 (Spring 1991): 25 .
51. J. Schwartz, "Management of Israel's Water Resources," in Isaac and Shuval, eds., *Water and Peace in the Middle East*, 72 .

52. "Israel Claims Control of Water," *Los Angeles Times*, 10 August 1990 .
53. Henry Kamm, "Israel's Farming Success Drains it of Water," *New York Times*, 21 April 1991 .
54. פלאוט, שם, עמ' 21 .
55. Alwyn W. Rouyer, "The Water Accords of Oslo II: Averting a Looming Disaster," *Middle East Policy* 7, no. 1 (October 1999): 113-114 .
56. פלאוט, שם, עמ' 21 .
57. *Turkish Daily News*, 22 June 2000 .
58. Gideon Tzur, former Israeli water commissioner, lecture, 18 February 1996.
59. Tzvi Ortenberg, Kinneret Authority chairman, briefing, 16 April 2000.
60. Steve Rodan, "Syria Builds Golan Reservoir to Capture Water," *Middle East Newslines*, [<http://www.menewslines.com>], 6 January 2000 .
61. Danna Harman, "Beilin: We May Agree to Syrian Kinneret Access," *Jerusalem Post*, 25 June 2000.

רובי - לא להתייחס להערות אלו!!!!!!

Larry Derfner, "Talks Beached on Kinneret Shore," *Jerusalem Post*, 31 March 2000 ¹

Al-Hayat, 22 June 1999. ²

³ לדברי הבנ"ה העולמי, במזרח התיכון ובצפון אפריקה מצוי פחות מאחוז אחד של משאבי המים בעולם, אבל מספר תושביהם הוא כחמישה אחוזים מאוכלוסיית העולם. מספר המדינות הסובלות ממחסור במים במזרח התיכון ובצפון אפריקה עלה משלוש בשנת 1955 ל-11 בשנת 1990, ושבע מדינות נוספות, וביניהן סוריה ומצרים, עתידות להצטרף לרשימה עד 2025. מדינות המזרח התיכון, עם שיעורי גידול אוכלוסייה מן הגבוהים בעולם, צורכות מים בכמויות גדולות הרבה יותר מכפי שהן מתחדשות באופן טבעי. לדול זה של מקורות המים החריף עוד יותר בגלל הזיהום המקומי הנרחב, שגרם לירידה כללית באיכות המים הזמינים. הרחבת החקלאות והתעשייה צמצמה עוד יותר את זמינות המים באזור. מדינות רבות החלו לנצל ניצול יתר את החקלאות שלהן, בגלל הגידול באוכלוסייתן, דבר שגרם לצמצום האדמות הראויות לעיבוד. כתוצאה מכך, הזמינות של המים לנפש במזרח התיכון נעשתה הגרועה ביותר בעולם, והיא מגיעה ל-33 אחוזים בלבד מהרמה הקיימת באסיה ול-15 אחוזים בלבד מהרמה באפריקה. גם מפעלי ההתפלה הנוכחיים באזור לא הוכיחו את עצמם כפתרון לביקוש הגואה. הכמות הגדולה של האנרגיה והעלות הגבוהה הכרוכות בהתפלה אינן משפיעות במיוחד על מדינות הנפט העשירות במפרץ הפרסי, כמו למשל ערב הסעודית. ראו: *From Scarcity to Security: Averting a Water Crisis in the Middle East and North Africa*, World Bank Report, 1996. ממדיו של משבר המים ההולך ומתפתח עולים מתוך הצהרה שהשמיעה לאחרונה דליה איציק, השרה לאיכות הסביבה, שהזהירה כי "בתוך שלושה או ארבעה חודשים, ובייחוד בשנה הבאה - אם תהיה בצורת בחורף הקרוב, ייתכן שלא יהיו לנו כלל מים בברזים, וגם מה שיהיה לא יהיה ראוי לשתיה": *Jerusalem Post*, 1 July 2000

Askim I. Sokmen, "Contested Waters of the Middle East" (masters thesis, Bogazici University, Istanbul, Turkey, ⁴ 1995), 129-130

⁵ יובל לוי, "ההסכם הישראלי-סורי - ההיבט האמריקני", *נתיב*, גיליון 2/2000, עמ' 16.

Ed Blanche and Riad Kahwaji, "Debts and Dilemma in Syria," *Jane's Defence Weekly* 32, no. 18 (November 3, ⁶ 1999).

Natasha Beschoner, "Water and Instability in the Middle East" *Adelphi Paper* No. 273 (1992): 32-33 ⁷

David Makovsky and Janine Zacharia, "Clinton Awaits Assad's Answer," *Jerusalem Post* 18 November 1999⁸

Agence France Press, 18 July 2000 ⁹

Sandra Postel, *Last Oasis: Facing Water Scarcity* (New York: W. W. Norton & Co., ¹⁰ 1992), 81

John K. Cooley, "Syria Links Pullout to Guaranteed Access to Water," *Washington Post*, 8 June 1983 ¹¹

¹² לאחר ש-GAP יפעל במלוא היקפו, ההנחה היא שכמות מי הפרת הזורמת לסוריה תקטן ב-40 אחוזים

בערך: Mary B. Morris, "Poisoned Wells: The Politics of Water in the Middle East," *Middle East Insight* 8, no. 2 (September-October 1991): 38

Frederick M. Lorenz and Edward J. Erickson, *The Euphrates Triangle* (Washington: Institute for National ¹³ Strategic Studies, National Defense University, 1999), 12-16

Heinz Kramer, *A Changing Turkey: The Challenge to Europe and the United States* (Washington: ¹⁴ Brookings Institution Press, 2000), 138-140

- .Lorenz and Erikson, *The Euphrates Triangle*, 37¹⁵
- 16 ההתמודדות על המים גררה את שתי המדינות מספר פעמים כמעט עד למלחמה, ובעיקר בשנת 1975, כאשר צמצום זרימת המים בפרת על ידי סוריה, מסיבות חקלאיות, גרמה כמעט להתפרצות מלחמה. ראו: Morris, "Poisoned Wells," 39. האיבה בין סוריה לעירק נמשכה כל שנות השמונים, כאשר סוריה צידדה באירן במשך שמונה שנות המלחמה בין אירן לעירק.
- "Syria Wants Arab Backing on Dispute with Turkey," *Reuters*, 5 February 1996¹⁷
- .Alan George, "Syria and Iraq Call a Tactical Truce," *Jane's Intelligence Review* 8, no. 6 (June 1, 1996): 262-263¹⁸
- Ed Blatch; "Syria's Agreement with Iraq is Opening a New Eastern Front," *Jane's Defence Weekly* 27, no. 25 (June 25, 1997): 15¹⁹
- .Selcan Hacaoglu, "Turkey Issues Syria an Ultimatum," *Jerusalem Post*, 8 October 1993²⁰
- .Middle East Newsline, [http://www.menewslines.com], 11 July 2000²¹
- Marwan Haddad, "An Approach for Regional Management of Water Shortages in the Middle East" in Ali I. Bagis, ed., *Water as an Element of Cooperation and Development in the Middle East* (Ankara: Hacettepe University and Friedrich Naumann Foundation, 1994), 70-71²²
- Hillel Shuval, "Approaches to Resolving the Water Conflict Between Israel and her Neighbours" a Regional Water-for-Peace Plan," *Water International* 17 (1992): 134²³
- ככמות הכוללת של משאבי מים לטווח ארוך הזמינים לכל המטרות.
- .Beschoner, "Water and Instability in the Middle East," 18-22²⁴
- ב-1999, כשנתבקש על ידי כתב סעודי להתייחס להאשמותיו של סלים אל-חוס, ראש ממשלת לבנון, כי "המים של לבנון נגנבים על ידי הישות הציונית", אמר שארע כי "סוריה היתה כמובן מודאגת מאוד מן ההאשמות האלה, וביקשה ממזכ"ל האו"ם לבדוק אותן". הוא הודה כי "למיטב ידיעתי, ואחרי הבירורים שערכה מזכירות האו"ם, הודיע לנו מזכ"ל האו"ם באמצעות גולדינג, סגן המזכ"ל, שהמידע הזה אינו מדויק": George Gruen, *The Water Crisis: The Next Middle East Conflict?*, Simon Wiesenthal Center Report (Los Angeles, 1992), 35
- .Shuval, "Approaches to Resolving the Water Conflict," 139²⁶
- Habib Malik, "Syrian-Imposed Bilateral Agreements with Lebanon," [http://www.freelebanon.org], September 1997²⁷
- Turkish Ministry of Foreign Affairs, *Water Issues Between Turkey, Syria and Lebanon* (Ankara: Department of Regional and Transboundary Waters, 1996), 8-9²⁸
- .Lale Sariibrahimoglu, "Turkey Pursues Tactical War Over Water Issue," *Turkish Daily News*, 21 February 2000²⁹
- בזמן שהשתתף בפורום העולמי השני לענייני מים ובוועידת השרים שנערכה בהאג במרס 2000, אמר סוליימן טרבולסי, שר המים ומשאבי האנרגיה של לבנון, כי

"לבנון, שאינה לוקחת מים אלא מספקת מים, הכריזה שנהיה מוכנים לשתף אחרים במים שלנו אם נוכל, אבל לפני כן יש כמה מכשולים שצריך להתגבר עליהם... המשלחת הלבנונית אישרה שמים הם מתת שמים, ושאם אפשר לשתף אחרים במשאבים, זה צריך להיעשות בדרכי שלום ולעולם לא באש. אנחנו צריכים לאפשר למים לזרום בצורה חופשית ולהשאיר את כל האפשרויות לשיתוף במשאב הזה פתוחות", *Beirut Daily Star*, 18 April 2000

Joyce Starr, *Covenant Over the Middle Eastern Waters* (New York: Henry Holt and Company, 1995), 139-140 ³¹

.Alia Ibrahim, "Water Trouble Looms in 2000," *Beirut Daily Star*, 12 December 1999 ³²

Harun Kazaz, "US Experts Warn of Syrian Attempts to Bargain Over Water Issue," *Turkish Daily News*, 6 January 2000 ³³

.Derfner, "Talks Beached on the Kinneret Shore," 5 ³⁴

.אל-אוסבוע, (קהיר) 11 ביוני 2000 ³⁵

.John Lancaster, "Galilee Issue Stalled Talks With Syrian," *Washington Post*, 29 March 2000 ³⁶

.זאב שיף, "בקעת הירדן היא הכנרת", *הארץ*, 3 ביולי 2000 ³⁷

Sami Kohen, "A Thirsty Syria May Make Turkey's Water Price of Peace," *Christian Science Monitor*, 9 January 1996 ³⁸

.Harun Kazaz, "Water Talks Get Muddy," *Turkish Daily News*, 15 January 2000 ³⁹

.*Turkish Daily News*, 10 February 2000 ⁴⁰

.*Milliyet* (Istanbul), 27 March 2000 ⁴¹

J. Schwartz, "Management of Israel's Water Resources," in Jad Isaac and Hillel Shuval, eds., *Water and Peace in the Middle East* (Amsterdam: Elviesier, 1994), 69 ⁴²

מחקר מדיניות מס' 47 מטעם "מדיניות המים של ישראל", מחקר מדיניות מס' 47 מטעם

המכון ללימודים אסטרטגיים ופוליטיים מתקדמים (יולי 2000).

Thomas Naff and Ruth Matson, eds., *Water in the Middle East: Conflict or Cooperation?* (Boulder: Westview, 1984), 185 ⁴³

Alwyn R. Rouyer, "Zionism and Water: Influences on Israel's Future Water Policy During the Pre-State Period," *Arab Studies Quarterly* 18, no. 4 (Fall 1996): 40-47 ⁴⁴

I. Mustafa, "The Arab-Israeli Conflict Over Water Resources," in Isaac and Shuval, eds., *Water and Peace in the Middle East*, 125 ⁴⁵

.Beschoner, "Water and Instability in the Middle East," 21 ⁴⁶

.John Bulloch, "Troubled Waters," *Independent*, 14 November 1993 מצוטט אצל ⁴⁷

שחרור יהודה ושומרון ורמת הגולן הגדיל ביותר משליש את כמות המים הזמינים לישראל לצורכי ⁴⁸

חקלאות, תעשייה ושימוש ביתי. ראו: Eric Mostafa Dolatyar, "Water Diplomacy in the Middle East," in Eric

- .Watkins, ed., *The Middle Eastern Environment* (Cambridge: St. Malo Press, 1995), 41
- Hillel Shuval, *Rivers of Eden: The Struggle for Water and the Quest for Peace in the Middle East* (New York: Oxford University Press, 1994), 163 ⁴⁹
- המגזר החקלאי בישראל יוצר רק 5 אחוזים מהתל"ג של המדינה, אבל צורך יותר מ-70 אחוזים ממימיה: ⁵⁰
- .Joyce R. Starr, "Water Wars," *Foreign Policy* 82 (Spring 1991): 25
- J. Schwartz, "Management of Israel's Water Resources," in Isaac and Shuval, eds., *Water and Peace in the Middle East*, 72 ⁵¹
- "Israel Claims Control of Water," *Los Angeles Times*, 10 August 1990 ⁵²
- .Henry Kamm, "Israel's Farming Success Drains it of Water," *New York Times*, 21 April 1991 ⁵³
- פלאוט, שם, עמ' ? ⁵⁴
- Alwyn W. Rouyer, "The Water Accords of Oslo II: Averting a Looming Disaster," *Middle East Policy* 7, no. 1 (October 1999): 113-114 ⁵⁵
- פלאוט, שם, עמ' ? ⁵⁶
- .*Turkish Daily News*, 22 June 2000 ⁵⁷
- הרצאה של גדעון צור, לשעבר נציב המים בישראל, 18 בפברואר 1996 ⁵⁸
- תדרוך מאת צבי אורטנברג, ראש מנהלת הכנרת, 16 באפריל 2000 ⁵⁹
- Steve Rodan, "Syria Builds Golan Reservoir to Capture Water," *Middle East Newslite*, [http://www.menewslite.com], 6 January 2000 ⁶⁰
- .Danna Harman, "Beilin: We May Agree to Syrian Kinneret Access," *Jerusalem Post*, 25 June 2000 ⁶¹